

Cos i identitat de gènere. De les poetes catalanes dels anys 20 del segle XX a les dels anys 20 del segle XXI

Montserrat Palau Vergés
Universitat Rovira i Virgili

Identitat, identitat de gènere¹

Des de les últimes dècades del segle XX, en què el terme identitat va sorgir amb força, són nombrosos els estudis que s'hi han referit des de diferents òptiques i disciplines. Les guerres, desplaçaments, exilis, migracions, descolonitzacions i globalitzacions van provocar grans canvis que van posar en qüestió la pertinença, individual o col·lectiva, és a dir, la identitat. Part de la població es va començar a preguntar qui era o què era mentre que l'altra reivindicava qui era o què era. I en un moment, no només de canvis geogràfics i polítics, sinó també d'accés als estudis i recerques de grups fins aleshores considerats minories que, des d'òptiques de gènere, ètnia o classe, van començar a deconstruir paràmetres i conceptes desenvolupats pels mecanismes del poder i considerats fins aleshores hegemònics, universals i normatius.

Els diferents estudis sobre identitats coincideixen en definir-les com a construccions multifacètiques, situacionals i negociades (Giddens, Friedman), i, també, condicionades per diversos factors. Com és el cas del factor biològic, el del cos i el sexe, que, alhora, ve marcat també per d'altres factors psicològics i socials. La identitat de gènere, que crea expectatives culturals i correspon a patrons, normes i models establerts en cada context, és la percepció que tenim de nosaltres mateixos/xes en relació a les construccions de la masculinitat o la feminitat. Sexe –biologia i anatomia– i gènere –interpretació cultural del sexe–, com ha afirmat Judit Butler (1990), són ambdós constructes culturals i impliquen relacions de poder. Per a col·lectivitats o grups subordinats o exclosos, la identitat no ha estat fruit d'una definició pròpia, sinó de la idea que en té el poder que ha estat el que ha dit que són, com és el cas de les dones i la seva identitat de sexe o gènere.

Ara bé, la identitat de sexe/gènere, si més no històricament, ha estat doblement condicionada. Victòria Camps (83-92), en parlar de la construcció del jo, resumeix en quatre condicions la base del que anomena el “subjecte moral o la identitat moral”: identitats-atributs (nom, família, religió, territori, realitats, espais...); reconeixement social (encaix en la realitat externa per ser recognoscible); autonomia (crear-se una identitat, trobada/escollida per un seguit d'atributs); responsabilitat (respondre a les pròpies accions/omissions). Tanmateix, històricament les dones han estat privades dels dos darrers factors, no ha estat reconeguda la seva autonomia i, per tant, tampoc han tingut responsabilitat. I, encara, en un altre factor identitari, el cos, i, per tant, la sexualitat, tampoc no han estat lliures, sinó sotmeses a un imaginari cultural i social i, també, a unes lleis determinades. Per tant, les identitats de les dones han estat imposades, condicionades (Palau 2015, 223-236). Aquest contracte sexual s'esdevenia en paral·lel i com a causa del contracte social, ja que els cossos estan implicats també en un àmbit polític i les relacions de poder en tenen un control immediat (Fraser & Greco, 100). I, sobretot, dels cossos femenins. Uns cossos, a més, marcats per la maternitat i el sentiment de ser presa, que el “fan més cos que a la resta” (Bocchetti 1996, 78). El

¹ Aquest article forma part dels treballs realitzats pel Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), consolidat per la Generalitat de Catalunya (2021 SGR 00150) i del projecte de recerca PID2019-109560GB-I00.

pensament de les dones va molt lligat al seu cos, però també per moltes raons externes de caire cultural, social i polític.

El context històric, amb diversos discursos i amb normes i valors socials, culturals i morals, ha marcat el cos de les dones i la seva sexualitat, fet que, alhora, ha marcat també les representacions literàries. Des de la Il·lustració i, sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX, podem parlar del feminisme contemporani i les seves reivindicacions de drets. El cos de les dones, sempre existent en les representacions icòniques i artístiques, era motiu de tabú per a elles mateixes. I més en una societat catalana conservadora i burgesa on els canvis es vivien en retard en contrast amb d'altres països. Per diferents motius històrics, als anys 20 del segle XX es va produir una transformació social, cultural i fins i tot política -consolidada amb la legislació de la Segona República- sobre els cossos de les dones. Al cap de 100 anys, als anys 20 del segle XXI, també hi hagut una evolució, que prové de les dècades anteriors i amb retard en referència internacional a causa de la repressió de la dictadura franquista. Tot i això, malgrat els canvis colossals que s'han produït, el control dels cossos de les dones continua sent un tema d'actualitat, amb noves lleis aprovades recentment i amb moviments també en contra que volen eliminar drets i llibertats. I, si als anys 20 del segle XX, les autores comencen a escriure sobre el seu cos i els seus desigs, tot i que de manera gens agosarada d'acord amb els valors i discursos del context històric, les del segle actual han trencat barreres i han fos cos i llenguatge. El nostre propòsit, tot i que sigui de forma molt general, vol comparar aquests dos moments concretant-ho en les poetes catalanes de cada temps històric.

2. Segle XX, anys 20

A inicis del segle XX, les escriptores catalanes, pertanyents a classes mitjanes i altes, que eren les que podien accedir a l'educació superior o dedicar-se a la literatura de forma pública, portaven vestits llargs i cotilles que limitaven els seus moviments, en paral·lel als seus rols i destins de domesticitat. Sobretot a partir dels anys 20, canvien totalment costums, modes i vestuaris (Duby & Perrot; Albertí). Les dones, després de segles, tenien i ensenyaven les cames i el cos, amb una indumentària més còmoda i funcional, sense ornaments excessius i antinatural. A partir dels anys 20 del segle XX, se succeeix una veritable revolució: fora cotilles, cabells curts, vestits que marquen el cos i s'acaben als genolls, fumar i beure en públic, fer esport amb faldilles o pantalons curts o nedar i prendre el sol en banyador. Les dones es destapen en tots els sentits. Els cossos de les dones esdevenen visibles, lliures i, no només això, sinó que també es parla dels desigs i de la sexualitat -encara que sigui sota l'influx de les teories freudianes.² I, fins i tot -recordem, per exemple, el París d'aquests anys- es fa visible públicament el lesbianisme. Com sempre, la societat catalana no anava tan avançada com d'altres d'europèes, però sí que viu un canvi, propiciat tant per les mesures higienistes com, després, per les lleis de la República.

La burgesia capitalista catalana, a partir de la revolució industrial, va marcar rols secundaris per a les dones incidint en quatre aspectes: sexualitat, drets, educació i treball. Pel que fa al primer, es va prohibir el divorci, la investigació de proves de paternitat -les mares solteres, per tant, eren abandonades a la seva sort- i es va castigar l'adulteri femení. Als anys 20 i 30, però, es va dur a terme a Espanya un moviment de reforma sexual, que va culminar durant la Segona República, a partir de la introducció

² Freud suggeria la identificació entre feminitat i passivitat i, encara que la matisava, i fins a cert punt la refusava, la premissa va tenir ressò. I també va incidir també en els aspectes i les pressions culturals que prohibeixen a les dones la sexualitat fora del matrimoni i que marquen també el seu comportament i pensament.

de la nova ciència sexològica i l'interès per l'educació sexual. Una reforma sexual no exempta, però, d'unes polítiques de gènere determinades i de control dels cossos de les dones. Per tal de mantenir la domesticitat, es van adoptar dues formes d'intervenció: protecció social a través dels cossos femenins amb mesures sobre la reproducció³ i l'higienisme com a regeneració social.⁴ Durant la dictadura de Primo de Rivera, van sorgir les primeres iniciatives de reforma sexual, defensada des de diversos mitjans d'expressió com la premsa o la literatura científica (Álvarez). Amb campanyes diverses i transversals, perquè anaven destinades a les dones de totes les classes socials, es va fer difusió d'un arquetip femení que tenia com a objectiu fonamental la millora física i ètica de l'espècie i de la raça. Malgrat les actituds més conservadores i defensores de la moral catòlica i burgesa, en paral·lel també a arguments científics,⁵ diverses forces cíviques van emprendre una lluita per a l'alliberament social i, amb la proclamació de la Segona República, partits de caire socialista i anarquista ja portaven en els seus programes mesures de canvi (Aguado; Aguado & Ortega; Nash 2002). Amb la Segona República s'implementaren, tant des del govern espanyol com del català, diverses lleis i mesures sobre el cos i la sexualitat de les dones.⁶ Canvis polítics i canvis també socials amb més permissivitat, fins i tot des d'instàncies públiques, malgrat les protestes de l'Església i dels sectors més conservadors. Eren ben habituals els nus femenins als music-halls, cabarets i espectacles, com també a les revistes. A la premsa, sovintejaven els anuncis sobre remeis per a les malalties venèries o la impotència. I tenien èxit i eren de consum popular la literatura, les fotografies i el cinema eròtic.

Tanmateix, aparador i façana i la hipocresia burgesa de vicis privats i públiques virtuts eren la realitat en la Catalunya burgesa, catòlica i conservadora. Si obres literàries amb un cert erotisme d'autors com Carles Soldevila, Cèsar August Jordana, Miquel Llor o, fins i tot el poema "La rosa de cristall" de Josep M. de Sagarra van ser motiu de polèmiques sobre moral, van causar escàndol i van rebre crítiques negatives per aquesta qüestió (Malé 2012, 472-519), pitjor ho tenien les autores. A pesar dels canvis, imperava el model de dona amb bases tradicionals, amb els mites de la maternitat i l'amor romàntic. Per tant, topem amb un seguit de contrastos, en una època en què les dones tenien i mostraven el seu cos, però, al mateix temps, les teories i models tradicionals costaven de transgredir i substituir. Així, els discursos –també de moltes dones– incidien en manifestar que l'impuls sexual femení era menor que el masculí (Murià, 29), qüestionaven la libido femenina i afirmaven que l'impuls sexual femení responia a un impuls maternal (Nash 1983, 31-32). Les escriptores catalanes dels anys 20 i 30 mostren en els seus textos aquests canvis i la possibilitat d'altres identitats femenines més lliures i amb una sexualitat pròpia, però, també, com aquests canvis no són tan fàcils de ser acceptats o seguits, sobretot quan les dones transgredeixen els cànons tradicionals i establerts. Així, la sexualitat de les dones no és

³ Restriccions a l'ocupació, paternalisme, exclusió d'algunes professions, el cos de les dones com a objecte de tutela, protecció de la maternitat i transformar els comportaments sexuals desafiants i perillosos (Arbaiza, 150).

⁴ La salut física esdevé expressió d'una moral i les dones s'erigiran com a baluard de la higiene domèstica, la salut familiar i de tenir un cos atractiu.

⁵ Metges i psiquiatres reconeguts van argumentar científicament sobre la necessitat de reformar els costums sexuals, la necessitat de controlar la natalitat, i van insistir en l'educació social com a mitjà per garantir la paternitat responsable, combatre problemes sanitaris i prevenir suposats trastorns mentals relacionats amb la repressió sexual.

⁶ Esmentem, a banda del sufragi, algunes reformes legislatives sobretot referents als cossos i sexualitats, com l'assegurança de maternitat, la supressió del delictes d'adulteri i parricidi d'honor, les lleis de matrimoni civil i divorci, l'abolició de la prostitució reglamentada, el dret a la interrupció de l'embaràs o la plena ciutadania i capacitat jurídica de les dones.

acceptada si no va acompanyada de l'amor i la sexualitat, fora dels canons establerts, esdevé un problema (embarassos no desitjats, mares solteres, avortaments, infanticidis o abandonaments). Podríem parlar de l'amor lliure reivindicat pels sectors àcrates i llibertaris d'aquells anys, però el cos de les dones era obviat i els valors de les heroïnes i protagonistes residia en el seu intel·lecte i cultura que són els que li permetien la llibertat del cos (Palau 2006, 79-102). El desig i el plaer és present en moltes obres, amb dones sensuais i sexuals, però aquesta passió és possible dins les pautes acceptades i el sexe és positiu amb amor i dins del matrimoni. Com assenyala Neus Real:

La puresa i la sexualitat no resulten compatibles en un sistema de valors que no deixa de ser patriarcal, de manera que la pugna entre la naturalesa passional femenina i l'ideal que es persegueix s'aboca o bé al sacrifici (a la renúncia) o bé a unes convencions lleugerament matisades (el matrimoni per afinitat espiritual). Amor i cultura, doncs, versus sexe i instint. (Real 2014, 57).

Les dones tenen desig i pulsions sexuals, però, si surten de la moral i costums establerts, paguen penitència i són jutjades. I ho són com a Natura, animalitat i instint, tot el contrari de la masculinitat associada a l'intel·lecte i la Cultura. Com afirma Meri Torras, en la tradició occidental, el cos ha estat condemnat a ser el contrari i complementari de l'ànima, l'esperit, l'*élan*, el *karma* o altres denominacions. I, així, de fet, el binomi ment/cos reforça el d'home/dona i completa la jerarquia: “el hombre viene asociado a lo inmaterial (espíritu, mente, alma...), mientras que la mujer se empareja con el cuerpo y sus materialidades efímeras, caducas, superficiales.” (Torras, 9). D'aquí també la paradoxa, en aquests anys, de demanar autories femenines, però, ahora, dins d'unes normes establertes des de paràmetres patriarcal. Neus Real, que en diversos treballs ha aprofundit sobre les escriptores de l'època de la República (2006, 2007, 2009, 2014 i 2021), a més de tenir en compte les seves obres i aportacions, assenyala la misogínia de la crítica que les encasellaven en l'epítet de “literatura femenina” i, per tant, menor. Amb el mestratge indiscutible de Maria Antònia Salvà i Clementina Arderiu, més grans, les poetes destacades d'aquesta generació, també seguint Real (2021, 12-13), serien Concepció Casanova, M. Carme Comas Valls, Simona Gay, Palmira Jaquetti, Roser Matheu, Maria Mayol, Maria Perpinyà, Anna Maria de Saavedra, Maria Verger, M. Teresa Vernet, Cèlia Viñas, Maria Faura i Cots, Mercè Vila i Reventós, Maria Roig i Verdager i Maria Verger.

Si, per una banda, per exemple, bona part dels crítics de prestigi d'aquells anys es dolien de la poca presència de dones en la lírica catalana, per una altra banda, jutjaven sovint les seves obres en conjunt i eren considerades des dels qualificatius de “feminitat”, “reduïda lírica femenina”, “valor del sexe que té la força en la seva mateixa feblesa”, “graciosa feminitat”, “qualitats femenines” i un seguit d'altres clixés (Real 2006, 107-122). Per als crítics d'aleshores, com Domènec de Bellmunt o Rossend Llates, la “poetessa femenina per excel·lència” era la que cantava “l'amor”, “amb inquietuds espirituals”, amb “qualitats femenines de claredat, elegància i fermesa de sentiments”, “amb seny tranquil” i poemes “de sentiment” (Real 2021, 13-14).

Jordi Malé, que ha analitzat l'obra de les poetes catalanes dels anys 20 i 30 del segle XX en comparació a les seves contemporànies angleses –tot demanant de fer-ne una antologia encara inexistente-, també fa notar aquest conservadorisme i un tractament dels temes referents al cos i la sexualitat des d'unes òptiques gens agosarades ni transgressores. Segons Malé (2015, 35-73), la poeta amb “mes consciència de gènere” fou Roser Matheu, i, així, en l'apartat “L'amor i l'erotisme” del seu article, esmenta exemples de diferents autores sobre l'amor, però només es refereix a Roser Matheu pel

que fa a l'erotisme i, en concret, a poemes de *La Carena* (1933)⁷ i de *Cançons de setembre* (1936). Pel que fa *La Carena* i en comparació amb els poemes de les seves coetànies, Matheu expressa “el desig, aspre turment” (1933, 81), això sí, referint-se als petons, “Bes que viu i es deleix /de no poder ser glavi” (1933, 79). A *Cançons de setembre*, en un dels poemes, l'amada li diu a l'amat que s'ha acabat l'amor, però que té “el desig porfidiós que em mena / torna al teu límit i retorna encara” (1936, 9). O en un parell de sonets, justament titulats “Sonets a l'amiga”, sí que insinua, tot i que de pensament i no en la realitat, el desig lèsbic -inusual en la literatura catalana d'aquella època. Tal com afirma Malé:

Però el fet que, dins *Cançons*, a partir d'aquests sonets hi hagi poemes de temàtica amorosa en què el destinatari, no precisat, sembli ser més aviat l'amiga que no l'amat avalaria que la nostra poeta va voler fer objecte de la seva poesia l'amor entre dones (Malé 2015, 50-51).

Per això tampoc no és d'estranyar que Encarna Sant-Celoni i Verger, a l'antologia *Eròtiques i despenitades. Un recorregut de cent anys per la poesia catalana amb veu de dona*, d'aquesta generació dels anys 20 i 30 només reculli un poema de Maria Verger (21), gens concret i molt eteri sobre amor més que no pas d'erotisme o desig. Les poetes catalanes fan referència al cos, als seus ornaments o moviments, a la vida quotidiana, als sentiments, a l'amor, el desig i la maternitat. Comparteixen la idealització de la maternitat i, fins i tot, mostren la frustració de no poder ser mares – com Palmira Jaquetti. Justament l'obra d'aquesta poeta, empeltada de la seva dedicació com a folklorista i recollidora de cançons, mostra la castedat de les autores de la seva generació els versos de les quals, en relació al seu cos i desigs, resten ran del bes o ran de la metàfora de la trobada sexual, gens explícits, i es dedica a glosar les activitats domèstiques i casolanes (Palau 2021, 25-42). I, per suposat, tampoc no apareix la corporeïtat ni els seus cicles o fluids. De fet, cal tenir en compte que, com narrava Maria Aurèlia Capmany, que va créixer en aquests anys, a les noies, en tenir la primera menstruació, se'ls feia sentir vergonya del seu cos i ja carregaven la responsabilitat del comportament dels homes:

Si escolta bé els consells que tots estan disposats a donar-li, pot aclarir que una dona, pel que sembla, ha de ser moltes coses, a part de ser algú que seu amb les cames ben juntes. Cal que sigui polida, endreçada, somrient, sol·lícita, obedient, amable, callada i feliç. [...]

—T'has de guardar, m'entens? —li ha dit la mare. [...] Fins fa poc [...] podia mirar-se fit a fit aquell xicot indeterminat i feliç com ella. Però de sobte ell la mira i ella se sent endevinada, i endevina en el fons de la dolcesa d'aquells ulls el seu enemic (Capmany, 168).

I, en aquest sentit, torna a ser Roser Matheu l'única que, tot i aquesta idealització, també descriu la maternitat com “un dolç captiveri” (1935, 24). En les representacions literàries de les escriptores d'aquells anys, perviu un imaginari social i cultural de gènere d'arquetips i pràctiques sexuals de llarga durada i abast que havia modelat les identitats femenines (Tavera 2009 and 2011). Diferents demandes socials i polítiques, a més de l'accés al món públic, s'acomplien, però els discursos sobre les identitats

⁷ Així, per exemple, en un dels poemes de *La Carena*, mostra l'admiració pel cos femení, però dins d'uns paràmetres gens trencadors. I es refereix a l'encant dels pits: “perquè l'emoció se'm reconcentra / en els teus pits, que un ritme dolç agita. /sota el drapatge tènue que els emmotlla.” (Matheu 1933, 95). Però tot seguit, contextualitza l'escena amb aquest cos femení alletant una criatura.

femenines encara insistien en els objectius vitals de la maternitat i l'àmbit domèstic. És a dir, des de la biopolítica de la Catalunya moderna i republicana, entenent la població “com a problema polític, com a problema a la vegada científic i polític, com a problema biològic i com a problema de poder” (Focault, 222), els canvis van ser més lents o temorencs.

3. Franquisme i Feminisme

Si el canvi era lent, es va acabar de cop i es va tallar de soca-rel amb la dictadura franquista, que retorna les dones al gineceu, dicta lleis repressives i controla els cossos, la formació, la vida i la moral des del *nacionalcatolismo* més ranci i la Secció Femenina -creada a semblança de les organitzacions nazis alemanyes i feixistes italianes d'aquest tipus. Quan ja comença a guaitar la globalització, als anys 60 del segle XX, la informació, les comunicacions, els viatges, l'economia del turisme i les necessitats polítiques forcen obertures. De la censura estricta fins al ridícul -la que pintava tot el cos de la protagonista de la pel·lícula *Gilda* als anuncis perquè no se li veiés ni un bri de pell o, en una altra sobre un triangle amorós, *Mogambo*, convertia el matrimoni en germans-, passem a una certa obertura també forçada pel context social i polític, tant exterior com interior. Una dita popular d'aquella època resumia l'evolució de la política d'informació i censura entre el ministre Gabriel Arias-Salgado (1951-1962) i el seu successor Manuel Fraga Iribarne (1962-1969): “con Arias, todo tapado. Con Fraga, hasta la braga”.

Però també arriben els canvis dels cossos femenins: minifaldilla, texans, biquinis, vida en comuna o sexe “lliure”. I, encara, amb la transició, el *destape* i el cinema i la premsa eròtica i pornogràfica. I, sobretot, a partir també dels anys 60, l'arribada del feminisme, amb els assaigs pioners de Maria Aurèlia Capmany i les teories internacionals de Simone de Beauvoir, Betty Friedan o Kate Millet, entre d'altres. Capmany, de la primera generació literària catalana de postguerra o generació dels 50, en tota la seva trajectòria vital i literària va tractar la condició de les dones, la història de les dones i el feminisme. El sotrac i la regressió del que significà el franquisme va afectar notablement les identitats de les dones. Amb la dictadura les identitats femenines, de nou, queden encerclades en àmbits domèstics, com poden veure en els reculls de poemes *Vida diària* (1963), de Montserrat Abelló, o *Conjugació en primera persona* (1969), de Carmelina Sánchez-Cutillas, esgarrapant hores a les tasques de la llar (a més de les professionals) per escriure, tot preguntant-se ambdues què vol dir ser dona. Amb certa semblança, doncs, per exemple a la poesia esmentada de Roser Matheu, que comparava el seu rol d'esposa i mare a lliurar-se “dòcilment a l'anestèsia” (Matheu 1936, 22). Unes dones, però, que no es resignaven als papers atorgats, com el cas de la novel·la *Una dona forta* (1967), de Maria Benyeto, o les de la ja esmentada Maria Aurèlia Capmany.

L'anomenada generació dels 70 és el punt d'inflexió i, alhora, la base que explica l'actualitat dels diferents feminismes o els estudis de gènere. Les autores d'aquesta generació que publiquen des de finals del franquisme, els primers anys de la transició postfranquista -si és que ha acabat- i la democràcia són les que ja trenquen tabús i normes i reivindiquen la seva escriptura des d'un cos sexualitzat. La generació anomenada dels 70, al segle XX, nascuda ja acabada la guerra del 36-39 i educada sota la repressió franquista, comença a viure noves realitats i possibilitats que poden trencar les identitats marcades i mostrar la seva rebel·lió. La crítica constant a l'educació franquista és, al mateix temps, una protesta i una reivindicació de canvi de l'ordre moral i social imposat a les dones. Les obres de Montserrat Roig, Maria Antònia Oliver, Teresa Pasqual o Maria Antònia Vicens, entre moltes d'altres, reflecteixen una visió del cos i del desig més lliure. Recordem, per exemple, el primer conte del primer recull de

Carme Riera, *Te deix, amor, la mar com a penyora* (1975), en què, jugant amb una creació de llenguatge neutre, al mateix temps que ens fa veure els estereotips i ordre heteronormatiu que tenim interioritzats, relata el desig lèsbic. Són autores, com les de la Segona República, que reivindiquen i viuen els canvis (igualtat de drets i oportunitats, supressió de les lleis de l'adulteri, promulgació de la llei del divorci, drets reproductius com l'avortament, maternitat lliure i no com a objectiu vital...). I, mentre amb la democràcia -tot i que l'agenda feminista sempre queda en segon terme i segons quins governs han significat i signifiquen més un retrocés que un avenç-, es van aconseguir més llibertats, sobretot des de les lluites de moviments, associacions i jornades feministes (Ferré), i es fa possible la subjectivitat i llenguatges femenins, també s'incrementa l'afirmació de les identitats. Les escriptores d'aquesta generació es reclamen com a autores i en femení, en la relació, també, entre cos i escriptura, cos i llenguatge -el cos intersecció entre la biologia, la societat i el llenguatge. Alhora que s'estableixen amb força els estudis de gènere, també per part d'algunes d'elles, que donen entrada a noves perspectives sobre cossos, identitats, abjeccions, maternitat, sexualitat i altres constructes i noves teories com les de, per exemple i d'entre moltes d'altres, Kristeva, De Lauretis, Haraway, Cixious, Irigaray, Muraro, Wittig, Rich, Braidotti, Spivak, hooks o Butler.

És aquesta generació la que replanteja i deconstrueix ordres i normes, la que posa en evidència la fal·làcia tant de la mística de la feminitat com la del mite de l'amor romàntic, la que reivindica viure les diferències en condicions d'equitat i llibertat. I les seves obres tracten la maternitat des d'altres òptiques, consideren el cos com a generador de sabers i espai de memòria personal i col·lectiva i demanen el dret al propi cos -avortament, reproducció. I, també, els desigs, les sexualitats i les identitats en plural perquè són múltiples. I, encara, reivindiquen el cos com a espai de representació textual i la recerca d'un llenguatge propi, cosificat i sexualitzat. Les poetes parlen d'amor i erotisme, però des del seu cos i com a subjectes actius en els seus desigs i sexualitat; parlen de maternitat però amb d'altres matisos, -de maternitat conscient o la no maternitat també conscient, o de l'avortament-, o de la menstruació i altres fluids "abjectes", o de lesbianisme o bisexualitat i trenquen tabús. Una de les poetes⁸ d'aquesta generació que ho exemplifica -i que, seria la primera que tothom esmentaria tant per tractar en la seva obra gairebé totes aquestes qüestions, com per la seva qualitat- és Maria Mercè Marçal, la literatura de la qual és inseparable del cos -i el cos del llenguatge.⁹ Han estat diversos i importants les recerques i estudis sobre aquests -i altres- aspectes de la poesia de Marçal, com, per exemple, el de Caterina Riba (2014). Justament esmento Caterina Riba perquè, en un dels seus articles (2017, 15-35), ja traça una genealogia enllaçant la poesia de Marçal amb la de la generació posterior, educada encara en part sota el franquisme, la que comença a publicar a finals dels anys 80 i a finals del segle XX -"generació X" o generació boomer-, concretament amb la de Dolors Miquel. I, entre els elements compartits entre ambdues hi destaca les estratègies per "deconstruir el discurs a través del qual s'han bastit els rols de gènere", la utilització o transgressió d'estereotips, i la "crítica al subjecte unitari" (Riba 2017, 16). En un estudi recent, Riba també ha aprofundit en el cos en la poesia de Miquel, en què

⁸ Una de tantes i bones poetes d'aquesta generació, de les quals, com de la generació posterior, caldria citar molts altres noms i obres, així com també impulsar noves recerques.

⁹ Marçal, en tota la seva obra, va tractar i investigar sobre cos i llenguatge i, manllevant-li títols i imatges, crea una "comunitat" femenina i feminista que li permet traçar una genealogia de filla de la mare, germana -i alhora estrangera- de les altres dones, múltiples, bruixes i fades, i fins i tot amb el drac i la sang del drac, però amb un propòsit comú. Un propòsit de reivindicació del seu cos, la seva sexualitat i fer-ho amb la seva veu, cosificada i sexualitzada alhora (Palau 2017, 45-60).

assenyala novament la deconstrucció de la feminitat en els primers poemes, que deixen “al descobert les estratègies que es desplegaven per tal d’emmotllar les joves a un model de dona promocionat durant les quasi quatre dècades de nacionalcatolicisme i que preparava les noies per ser esposes submises i mares amatents”. I, també, com Miquel “posa el cos femení en primer pla i visibilitza temes tabú”¹⁰ i lliga carn, memòria i paraules en els seus textos (Riba 2022, 63-78). Continuant amb Riba, perquè em serveix de baula, com ella ho fa amb les poetes les obres de les quals analitza i compara, un altre del seus articles tracta la “poesia encarnada” de Dolors Miquel, Maria Cabrera i Mireia Calafell (Riba 2019, 28-33), una poeta del segle XX i dues ja del segle XXI.

Les poetes catalanes dels anys 20 del segle XX no comptaven a penes amb genealogies o models poètics d’autores precedents. Ja hem esmentat que, a banda del mestratge de Maria Antònia Salvà i Clementina Arderiu –més grans–¹¹ la majoria de poetes d’aquests anys, la trajectòria de les quals es va truncar amb la victòria de la dictadura, resten en l’oblit. En canvi, les poetes catalanes dels anys 20 del segle XXI, tot i que amb evolucions lògiques i originalitats pròpies, continuen una genealogia que prové del darrer terç del segle XX.¹²

4. Anys 20, segle XXI

Jordi Malé (2015, 68) demanava la necessitat d’una antologia de les poetes dels anys 20 del segle XX, oblidades la majoria com hem comentat. Meritxell Matas proposa començar ja també una antologia de les poetes del segle XXI (2019a, 381-401). I ho fa, tornem a les genealogies, partint dels textos de Mireia Calafell, just esmentada, i de les publicacions d’un seguit d’autores ja nascudes en l’etapa democràtica i que publiquen les seves primeres obres ja al segle actual.

La legislació ha canviat respecte als anys 20 del segle XX,¹³ malgrat que les lleis que afecten a la igualtat i, sobretot, al dret al propi cos i els drets reproductius de les dones, així com les polítiques de gènere, són motiu constant de discussió, polarització, retrocés i sempre qüestionades. A pesar dels avenços legislatius –i observatoris, òrgans de control fins i tot el que coneixem com a “feminisme institucional”–, aquests drets i llibertats sempre resten incomplets o estan en perill depenent del govern de torn i la seva ideologia. La llibertat dels cossos també ha evolucionat, malgrat que també sempre sigui qüestionada. Tampoc ens ha d’estranyar, ja que les jerarquies de poder sempre han actuat en el control dels cossos i les sexualitats de les dones. La hipersexualització és patent, com ho és el sexisme o l’augment incessant de la violència masculista i els feminicidis. Les dones, a diferència de fa un segle, vesteixen, fan esport o es mouen com volen –i, alhora, viuen amb la por d’anar soles pel carrer. Si ho comparem, els

¹⁰ Riba posa els exemples de la menstruació –“la compresa amb ales va preguntar al tampó / per què ell i l’aire eren enemics” (Miquel 2000, 38)– o el desig sexual femení –“mentre me’l follava, / era un gat en zel i era un gat en alba” (Miquel 2003, 18)–, aspectes, aquests de la visibilització i transgressió de tabús que subratllem perquè serà una constant en les poetes de la generació posterior.

¹¹ Caldria afegir-hi, tot i que més jove, ja de la Generació del 36, Rosa Leveroni.

¹² Tanmateix, les genealogies actuals tampoc no peuen de varietat. Així, Mireia Calafell (195-207), va demanar a 9 poetes actuals d’aquest segle (Santanera, Sevilla, Cabrera, Vidal, Martínez-Malo, Cano, Carbonell, Rothkovic, Isern i Solà) la seva “genealogia” de “dues poetes/escriptores catalanes de referència” i els noms són repetits: Mercè Rodoreda (6), Víctor Català-Caterina Albert (4), Anna Dodas (2), M. Mercè Marçal (2), Dolors Miquel (2), M. Antònia Vicens i Felícia Fuster. I, encara, en una altra pregunta, “una poeta catalana d’ara”, també surten esmentades de nou i més d’una vegada Vicens i Miquel.

¹³ Són nombroses les lleis catalanes i estatals de les darreres dècades sobre igualtat i equitat de gènere, igualtat d’oportunitats, divorci, eutanàsia, avortament, drets LGTBI, lleis en contra de la discriminació. L’any 2022 fou especialment intens en debats i tramitacions de lleis de polítiques de gènere.

canvis són substancials: veu i cos propis, agents actius en la sexualitat i desigs, sexe desvinculat de l'amor, les mares soles (que no solteres), masturbació, divorci, elecció de la possibilitat de la maternitat –o avortament dins d'uns límits-, pornografia o el poliamor. Tot i això -sempre les paradoxes i contrastos-, encara existeixen tabús i, en certa manera, si les dones de fa cent anys eren ridiculitzades en vinyetes o acudits com les “sufragetes”, ara és el torn de les “feminazis”. Però el canvi ha estat important i també revolucionari, com el de les accions dels feminismes i dels estudis de dones i gènere. I, encara, no hem d'oblidar que el segle XXI va començar amb l'atac a les torres bessones de Nova York –amb totes les conseqüències posteriors– i ha tancat la segona dècada amb una epidèmia imprevista i internacional. Els cossos, en ple apogeu de la ciència, s'han tornat encara més vulnerables. Judith Butler (2004), a partir dels atemptats de 2001, afirma que la política parteix de la vulnerabilitat i l'agressió i que, en el nostre món actual, certes vides no són vides, perquè la feblesa depèn de les normes existents de reconeixement.¹⁴ I, si en els seus inicis, Butler (1990) assenyalava el cos com un límit variable i permeable, posteriorment (2016) ha insistit com la vulnerabilitat també implica la idea de permeabilitat no volguda i que, per tant, el cos vulnerable és un cos obert que depèn dels altres. Cal afegir, a més, tal com diu Margalida Pons, seguint Sara Ahmed (2004) -que aposta per esborrar els límits entre afecte i emoció-, que, en l'actualitat, afecte, sensació i emoció són tres parts d'un mateix “contínuum” (Pons, 131). Cos i ànima i cultura i natura es fonen amb el llenguatge.

I en la literatura d'aquests anys el cos també hi és present. I, en aquest sentit, en les poetes del segle XXI es trenquen els límits entre cos i ment, de manera que, com titula Meritxell Matas el seu article ja esmentat, “El llenguatge ha posseït el cos”. Matas menciona diferents poetes catalanes que han publicat a partir de 2010, tot i que també fa referència a algunes de les primeres que ho van fer ja a la primera dècada, com Maria Cabrera –que es va donar a conèixer el 2004– o Mireia Calafell.¹⁵ El títol del primer llibre d'aquesta darrera autora és *Poètiques del cos* (2006),¹⁶ que li serveix com a base –tenint en compte també Marçal– per afirmar com en els textos de totes les poetes que comenta hi “destaca un interès comú per la corporalitat, la sexualitat i el trencament dels tabús que hi van relacionats” que fa que aglutinin “una carnalitat ferotge” i adoptin una “posició combativa”:

En una societat asèptica on el dolor o la brutor s'oculta i molesta, la resposta sorgeix en aquests versos que en reivindiquen la memòria, el dret a no amagar. La nafra ocupa un lloc primordial, la cicatriu es fa paraula, l'abjecte qüestiona els discursos apresos i explicita la inestabilitat dels tabús, com la sang menstrual o la sexualitat femenina (Matas 2019a, 381-382).

Aquest article de Meritxell Matas, completat amb d'altres (2019b, 2020 i 2021), analitza des de diverses òptiques i exemples, el cos i la sexualitat en les obres de les

¹⁴ I, encara, posteriorment Butler en la conversa amb Fina Birulés, va afegir que, justament per mostrar invulnerabilitat i força, el sistema es masculinitza: “Homes al govern, homes lluitant per salvar gent del World Trade Center. Vàrem tenir una mena de ressorgiment de la idea de l'home fort, eficaç i militaritzat. Un home, el cos del qual no serà mai destruït ni afectat per ningú, que serà pura acció i pura agressió”.

¹⁵ Concretament, Maria Callís, Mireia Calafell, Maria Antònia Massanet, Anna Gual, Maria Isern, Anna Gas, Nuria Armengol, Helga Simon, Lucia Pietrelli i Glòria Coll.

¹⁶ Recordem que aquest mateix any, 2006, és quan Dolors Miquel publica *Missa pagesa*, que s'arriba a representar i es difon com la resta dels seus llibres fins a “l'escàndol” del 2016 i la polèmica ran de recitar “Mare nostra” –“Mare nostra que esteu en el zel / sigui santificat el vostre cony...” (Miquel 2006, 63)– en la cerimònia de lliurament dels premis Ciutat de Barcelona el 2016. L'abandonament ostensible de la sala per part d'un representant del Partit Popular i declaracions posteriors van provocar una polèmica, manipulada i instrumentalitzada, amb ressò internacional recollida en molts mitjans de comunicació.

poetes actuals. Matas assenyala uns trets comuns que es van repetint: corporalitat, desig actiu, sexualitat explícita, abjeccions, menstruació, avortament (infanticidi), consciència de la carn, la pell com a frontera i alhora com a límit o el mateix cos –per dins i per fora:

Mitjançant l'escriptura del cos, les poetes situen els seus cossos i preguntes. Com es viu en un cos que es defineix per la seva potencial capacitat creadora de vida? [...] Com a autores, elles produeixen, engendren nous cossos amb nous significats. S'escriuen fora de l'establert i l'esperat per desestabilitzar les definicions. Tantes com cossos i poetes hi ha. Amb un to que no busca ser repulsiu, sinó afirmatiu (Matas 2021, 102).

Moltes són les poetes del segle XXI, algunes amb ja força obra publicada i més consolidades i altres que tot just comencen, un *work in progress*, però té raó Matas en destacar aquests aspectes recurrents compartits sobre el cos i la sexualitat.¹⁷ Tenint en compte aquests estudis i d'altres d'esmentats, així com la lectura d'antologies i poemaris concrets, hem volgut, però, fixar l'atenció en 10 poemes sobre el cos que han triat¹⁸ 10 poetes actuals, nascudes entre els anys 80 i 90 del segle XX,¹⁹ que han començat a publicar al segle XXI. I, tal com s'ha esmentat, el cos esdevé llenguatge, i ambdós es fonen. Així, en el poema, de títol ben explícit, "Clítoris", Laura G. Ortensi ens presenta 21 versos de quatre síl·labes –gairebé la majoria monosíl·labics- en què cos i vers –entreuix i cesura– són inseparables: "magrana muda, / magrana tèbia, /magrana eixuta./ esquellerinc /escardalenc / callant pels plecs, / patriarcat. /com la cesura / a l'entreuix /d'un vers perfecte." (Ortensi, 74). Maria Callís Cabrera, a "La folla roja" – amb un títol polisèmic que ens porta tant al tema de la creació femenina (les boges de les golfes del segle XIX) com al cicle biològic femení–, assimila cos a vers i, en un sonet a base d'oracions hipotètiques i sense resolució final, carn, sang, menstruació i reproducció són també vers i creació: "Si el fill que no ha de néixer ni he sentit /volgués ser un quall de tedi i carn molt flaca, / si el vers que ara li escric volgués fer un crit/ enllà del budell prim de la ressaca, / de l'hemorràgia muda i sens sentit, /d'aquest fill meu que muda en taca flaca. (Callís, 35).

En "Teatro de Amore", amb un punt oníric, Àngels Moreno, incideix també en el desig. La veu en femení del poema, queda fixada en el mugró que s'insinua sota la túnica d'una jove i que l'acompanyarà "incessantment, perquè el llenguatge del cos aquí ja és un mite", cosa que la porta a trencar les pors amb el seu cos nu dins del mirall fins que "obre amb dos dits, i se n'amara" del "seu sexe ardent" (Moreno, 13). En parlar d'aquest "sexe ardent", Moreno l'acaba de descriure com "el del naixement dels encara sense nom". De nou aquesta imatge de creació-reproducció. Com també, Chantal Poch, després de la flama del desig, es pregunta "Què sortirà / de mi, un fill / o un ocell?" (Poch, 31). Anna Gual es refereix directament a la maternitat, però com a filla, amb el desig de tornar a "l'hivernar de l'os" i la seva enyorança del cordó umbilical: "La meva

¹⁷ Pensem, per exemple, en els inicis de Juana Dolores Romero Casanova (El Prat de Llobregat, 1992) després de guanyar el premi Amadeu Oller amb *Bijuteria*, molt centrada en el cos –"En femení / m'he cosit l'entreuix amb la veritat a dins" (29)– i (auto)promocionada amb fotografies –entrevistes i performances– reivindicant el seu cos i sexe.

¹⁸ Dolors Miquel va demanar a una sèrie de poetes actuals que li fessin arribar un poema seu sobre el cos i això ens ha permès fer aquesta petita selecció per posar exemples a aquesta sèrie de trets compartits.

¹⁹ Les poetes, amb lloc i data de naixement, són les següents: Silvie Rothkovic (Barcelona, 1981); Maria Callís (Girona, 1983); Laia Carbonell (Barcelona, 1986); Anna Gual (Vilafranca del Penedès, 1986); Blanca Llum Vidal (Barcelona, 1986); Maria Sevilla (Barcelona, 1990); Laura G. Ortensi (Roses, 1991); Raquel Santanera (Manlleu, 1991); Àngels Moreno (València, 1993), i Chantal Poch (Mataró, 1993).

mare / encara no sap / de les pintures rupestres / que li vaig dibuixar / a la paret uterina.” (Gual, 35).

El desig actiu és va repetint de diferents formes. Silvie Rothovic, a “Fura boja”, en què no hi ha caputxetes ingènues sinó una “Fura boja / esperes el llop / no vols el límit...” (95). I el títol “Seguit, seguit”, de Blanca Llum Vidal –precedit per una cita de Henri Michaux que anuncia també el llenguatge del poema (“La foratja, la silitja, la burbosa, l’arronvessa”)– marca el ritme del coit que la protagonista enceta acostant-se a l’amant “amb la flor oberta” i “s’hi arrapa tota i, amb el ventre per omplir, el tomba a terra”, fins al clímax en què “artiga el crit de la flor-amb-ell que si li bada” (Vidal, 27). O el plaer sexual propi i onanista que proporcionen altres estris, com “Quan tu cantes de nit” de Raquel Santanera: “Sóc la teva amant, el teu doctor de capçalera, / mecànica de vedets / extasiada de trons / encenc la maquinària. / Quan tu cantes i és de nit / dins la central nuclear hi ha Terra Santa.” (Santanera, 23).

Maria Callís, com hem esmentat, en el seu sonet assimila cos i vers, però també el patiment i la violència del cos, induïts pels mots-rima que utilitza. Aquesta vulnerabilitat, el patiment, és present en d’altres poemes comentats, però, sobretot en els de Laia Carbonell i Maria Sevilla, que comparteixen similituds profundes en el tractament, que no pas en la forma. El cos esdevé biologia, anatomia, nafres i ferides, fluids incontrolats, carn i orificis, cesures i cicatrius. Per exemple el cos amputat de “Je suis”, de Laia Carbonell: “T’arremangues els pantalons / i apareixen els manyocs que tens per cames. M’assenyales la cicatriu que va deixar l’amputació / i hi aplico la crema: / “plus fort, chère” (Carbonell, 35). O el desassossec de ser pura carn crua com diu el títol de Maria Sevilla: “Bleu, saignant, à point, bien cuit”: “Estic viva, però crua. La meva / pell elàstica. La meva fractura vertebral. / Els meus esfínters. La meva obertura: / em paralitzen. Me’ls imagino blans i / llenegant entre les dents” (25). En aquest sentit, Matas assenyala que aquests versos “ens porten una noció d’un jo que va un pas més enllà i es defineix totalment a partir de la carn, fins al punt de comparar-se amb l’animal” (Matas 2021, 99). Animalisme, val a dir-ho, que és un tret evident de la poesia del segle XXI que trobem ja en generacions anteriors. Sutures i cicatrius des de Marçal a Miquel i l’animalisme del cos cada cop és més evident en les obres d’autors i autores actuals. Vulnerabilitat del cos, com a frontera entre nosaltres i la resta, però també com a biologia, motor i centre.

5. Conclusions

És obvi que en cent anys hi hagut molts canvis, des d’un segle XX en què les dones començaven a esdevenir subjectes i creadores en un context que marcava identitats, rols i condicions subordinades per a elles. Malgrat els canvis polítics i la tasca dels feminismes, però, els discursos, que ara definim amb una altra nomenclatura també fruit d’aquesta evolució, i els valors que generen són els d’un ordre social patriarcal, androcèntric, heteronormatiu i reprobeteronormatiu. Tanmateix, mentre que les poetes del segle XX a penes es referien al seu cos i als seus desigs, sinó era a través de fórmules amoroses o sentimentals que no pas sexuals i dins d’unes normes establertes de matrimoni i maternitat, les de l’actual segle escriuen des del que ara en diem empoderament, trencant motllos i tabús i parlant explícitament de sexe i plaer.

Als anys 30 del segle XX, les dones va començar a “tenir” cos. Si fins aleshores, el seu cos havia estat motiu d’objecte en totes les disciplines artístiques, ara eren elles qui el podien mostrar, vestir i viure de forma còmoda i, també, evidentment en visibilitat-se, eròtica. Eren anys encara de *carpe diem* i avantguardes, abans de la crisi econòmica mundial del 1929, de la polarització política o de les guerres –i el que van comportar de destrucció– que el succeïrien. Al cap d’un segle, guerres i destrucció no s’han aturat pas, ans al contrari, però sí que ha canviat com les dones expressen la seva subjectivitat, el

cos o la seva sexualitat, lliures també de cotilles o tabús, malgrat que aquests encara persisteixen socialment i culturalment.

El punt d'inflexió el marquen les autores de l'anomenada generació dels 70 al segle XX, que incorporen en la seva obra l'expressió del cos –també com a sinònim de llenguatge- i trenquen tabús tot transgredint models i, en aquest sentit, hem esmentat M. Mercè Marçal entre d'altres poetes. En la generació posterior, aquesta transgressió es “realça” i fins i tot va més enllà en l'expressió lliure. Hem mencionat, d'aquesta generació, Dolors Miquel i cal, com també punt d'inflexió, veure com aquests aspectes es mantenen i van avançant en el sentit de trencar motllos i cesures/censures i, al mateix temps, com en la seva obra també s'anuncia la feblesa i indefensió del cos, amb les seves cicatrius i sutures.

Les identitats de les dones, així com les de gènere, han estat condicions i mai del tot lliures –i més encara en èpoques dictatorials o de governs conservadors–, tot i la importància dels feminismes i la seva incidència en reivindicacions tant socials i polítiques com des dels estudis i recerques. El cos de les dones escrit per elles ha pres protagonisme. Al mateix temps, també amb un context que fa anys i panys ens ven per tots els imaginaris –la publicitat n'és un d'important- que el cos de les dones és un desassossec, sempre imperfecte (salut-estètica-medicina), s'ha accentuat en les poetes del segle XXI la vulnerabilitat del cos –abans fins i tot de la pandèmia mundial. Ni religió ni ciència ens donen ja respostes. Després del “déu ha mort” de Nietzsche, va començar un segle en què la ciència va portar progrés, però també destrucció. I, malgrat revolucions de les flors, de la segona meitat del segle XX, acompanyades de filosofies orientals, l'ànima i l'esperit resten en un segon terme i s'imposa el cos i la seva fragilitat. El jo ha esdevingut centre i nucli –només cal mirar l'augment de l'anomenada literatura del jo– i, també, punt de partida de moltes obres de ficció/autoficció (Pla). La literatura del jo, valgui recordar-ho, era sobre la intimitat, simplement comentar-ho perquè, més paradoxes, vivim en l'extimitat de les xarxes i l'exposició constant.

Sigui com sigui, en relació a l'expressió de les identitats i, en concret al cos i la identitat de gènere, l'avenç en un segle, tot i encara el camí per recórrer, cap una llibertat plena, ha estat ben significatiu.

Obres citades

- Ahmed, Sara. *The Cultural Politics of Emotion*. Edimburg: Edinburgh University Press, 2004.
- Aguado, Ana. "Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República." *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2008): 123-141.
- Aguado, Ana & Teresa M. Ortega ed. *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: PUV, 2011.
- Albertí, Elisenda. *Un Passeig per la moda de Barcelona: modistes, sastres, botigues ... del mirinyac als anys vint*. Barcelona: Albertí, 2013.
- Álvarez, Raquel. "Publicaciones sobre la sexualidad en la España del primer tercio del siglo XX: Entre la medicina y la pornografía." *Hispania* 65/3 (2004): 947-960.
- Arbaiza, Mercedes. "Obreras, amas de casa y mujeres liberadas." En Mary Nash ed. *Feminidades y Masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza Editorial, 2014. 129-158.
- Birulés, Fina. "Entrevista amb Judith Butler: *El gènere és extramoral*." *Barcelona Metropolis*, 2008. [en línia]: <http://www.barcelonametropolis.cat/ca/page.asp?id=21&ui=7>
- Bocchetti, Alexandra. *Lo que quiere una mujer*. Madrid: Cátedra, 1996.
- Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge, 1990.
- . *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso, 2004.
- . "Rethinking Vulnerability and Resistance." En Judith Butler & Zeynep Gambetti eds. *Vulnerability in Resistance*. Durham: Duke University Press, 2016. 12-27.
- Calafell, Mireia. "De miopies i jocs: una aproximació coral sobre jove poesia catalana i feminisme." En *Femnismes, subjectes d'un nou mil·leni*. Monogràfic de *Revista de Catalunya* 6 (2020): 195-207.
- Callís, Maria. "Un sol s'apaga a la finestra del seu quarto; A tu, que ets com la neu; Apamats; La folla roja; Asintàctic." *Reduccions. Revista de poesia* 117 (2022): 31-36.
- Camps, Victoria. *El siglo de las mujeres*. Madrid: Càtedra, 1998.
- Capmany, Maria Aurèlia: *Coses i noses*. Barcelona: La Magrana, 1980.
- Carbonell, Laia. *Finlàndia. Poesia amb acompanyament*. Barcelona: Galerada, 2015.
- Duby, Georges & Michelle Perrot dir. *Historia de las mujeres. El siglo XX*. Vol. 5. Madrid: Taurus, 1993.
- Ferré, Meritxell. *El maig de les dones. El moviment feminista a Catalunya durant la transició*. Tarragona: Arola, 2019.
- Focault, Michel. *Defender la Sociedad: Curso en el Collège de France (1975-1976)*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 2000.
- Fraser, Miriam & Monica Greco. *The body: A Reader*. London: Routledge, 2006.
- Friedman, Jonathan. *Cultural Identity and Global Process*. London: Sage, 1994.
- Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
- Gual, Anna. *El tubercle*. Valencia: 3i4, 2016.
- Malé, Jordi. *Les idees literàries al període d'entreguerres. Antologia de textos*. Lleida: Càtedra Màrius Torres/Pagès Editor, 2012.
- . "Poetes catalanes i poetes angleses als anys d'entreguerres. A propòsit d'una antologia ja feta i una per fer." *Caplletra* 59 (2015): 35-73.
- Matas, Meritxell. "El llenguatge ha posseït el cos. Cap a una antologia de les poetes catalanes del s. XXI." *Lectora* 25 (2019a): 381-401.

- . “Versos epidèrmics d’autores: una mirada a la poesia del segle XXI.” *Reduccions. Revista de poesia* 114 (2019b): 201-217.
- . “Brutor de tenir pell: sexualitat, desig i gènere en les poetes de l’última dècada.” *Catalan Review* 34 (2020): 59-79.
- . “*Furtivament al marge*: corporalitat i abjecció a les poètiques catalanes de la segona dècada del segle XXI.” En Maria Bargalló coord. *Recerca en humanitats 2020*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2021. 91-104.
- Matheu, Roser. *La Carena*. Barcelona: La Revista, 1933.
- . *Cançons de setembre*. Barcelona: La Revista, 1936.
- Miquel, Dolors. *Mos de gat*. Barcelona: Edicions 62, 2002.
- . *Amb capell*. Vic: Emboscall, 2003.
- . *Missa pagesa*. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- Moreno, Àngels. *Exposició*. Barcelona: Documents, 2022.
- Murià, Anna. *La revolució moral*. Barcelona: s.e., 1934.
- Nash, Mary. *Mujer, familia y trabajo en España (1875-1936)*. Madrid: Antrophos, 1983.
- . “Les dones a la Segona República: el camí de la igualtat.” En AA.DD. eds. *Esquerra Republicana de Catalunya. 70 anys d’història (1931-2001)*. Barcelona: Columna, 2002. 107-112.
- Ortensi, Laura G. *Matar la mare*, Juneda: Fonoll, 2021.
- Palau, Montserrat. “Autora literària.” En AA.DD. eds. *Federica Montseny (105-1994)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya/Institut Català de les Dones, 2006. 79-102.
- . “Gender and Nation: Conditioned Identities.” En Flocel Sabaté ed. *Conditioned Identities: Wished-for and Unwished-for Identities*. Bern: Peter Lang, 2015. 323-336.
- . “La utilització del folklore i la literatura popular per configurar l’ordre simbòlic de la mare i una escriptura femenina en la poesia de Maria Mercè Marçal.” *Estudis de Literatura Oral Popular. Studies in Oral Folk Literature* 6 (2017): 45-60.
- . “Calma arran de l’extrema escuma: la poesia de Palmira Jaquetti.” En Carme Oriol & Sílvia Veà coords. *Palmira Jaquetti*. Tarragona: Quaderns de la Càtedra Baixeras-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2021. 25-42.
- Pla, Xavier. *El soldat de Baltimore*. Barcelona: Lleonard Muntaner, 2022.
- Poch, Chantal. *L’ala fosca*. Barcelona: Viena, 2020.
- Pons, Margalida. “Potencias afectivas de la poesía catalana contemporánea Exposición y propuestas de un proyecto de investigación.” *Theory Now. Journal of Literature, Critique, and Thought* 4/1 (2021): 129-150.
- Real, Neus. *Dona i literatura a la Catalunya de preguera*. Barcelona: PAM, 2006.
- . “El model de la *femme de lettres*. Les noves imatges dels anys trenta: Carme Montoriol i Rosa Maria Arquimbau.” En AA.DD. eds. *La projecció social de l’escriptor en la literatura catalana contemporània*. Lleida: Punctum/GELCC, 2007. 413-423.
- . “Escriptores republicanes.” En Grup d’Estudis de Literatura catalana contemporània, 2009. [en línia]: <http://www.traces.uab.es/gelcc/escriptores/>
- . “Dones en construcció i construcció de personatges: les figures femenines en la narrativa contemporània.” En Malé Jordi ed. *Dones i literatura. Autores, lectores i personatges*. Lleida: Pagès, 2014. 43-64.
- . “Dona, literatura i modernitat fins a la Guerra Civil (i després?).” En Carme Oriol & Sílvia Veà coords. *Palmira Jaquetti*. Tarragona: Quaderns de la Càtedra Baixeras-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2021. 11-24.

- Riba, Caterina. "Des de la perifèria del discurs: Maria Mercè Marçal i Dolors Miquel." *Caplletra* 62 (2017): 15-35.
- . "Poesía encarnada. Maria Cabrera, Mireia Calafell y Dolors Miquel." *Ínsula* 871-872 (2019): 28-33.
- . "Cossos en lluita. Feminitats i masculinitats en l'obra de Dolors Miquel." En Olívia Gassol & Òscar Bagur eds. *Dolors Miquel: tradició i inconformisme. Una poètica de la transformació*. Barcelona: IEC, 2022. 63-78.
- Riba, Caterina. *Maria-Mercè Marçal. L'escriptura permeable*. Vic: Eumo, 2014.
- Romero, Juana Dolores. *Bijuteria*. Barcelona: Galerada, 2020.
- Rothkovic, Silvie. *Als llacs*. Barcelona: la Breu edicions, 2021.
- Santanera, Raquel. *Teologia poètica d'un sol ús*. Barcelona: Viena, 2015.
- Sevilla, Maria. *Kalàixnikov*. Barcelona: Món de llibres, 2017.
- Tavera, Susanna. "Els orígens del discurs identitari de gènere a Catalunya." En Jordi Cassassas coord. *Les identitats a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Galerada, 2009. 497-528.
- . "Sufragio, República y democracia de género en Cataluña, 1907-1936." En Ángeles Egido & Ana Fernández eds. *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011. 13-46.
- Torras, Meri. "Cuerpos, géneros y tecnologías." *Lectora* 10 (2004): 9-12.
- Vidal, Blanca Llum. *Amor a la brega*. Lleida: Pagès, 2018.